

KONVERGENCIE FENOMENOLÓGIE, PRAŽSKÉHO ŠTRUKTURALIZMU A UMELECKEJ TVORBY. PRÍSPEVOK KU GENEALÓGII FENOMENOLÓGIE V STREDOEURÓPSKOM PRIESTORE

JAROSLAVA VYDROVÁ, Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, SR

VYDROVÁ, J.: Convergence of Phenomenology, Prague Structuralism and Art Creation. Genealogy of Phenomenology in Central European Context
FILOZOFIA, 75, 2020, No 2, pp. 109 – 120

In the framework of presenting a genealogy of phenomenological philosophy in the Central European context, the article will demonstrate a convergent relation between phenomenology and Prague structuralism and will examine specific topics which derive from this relation. In the first part we address the concepts of attitude, constitution and language, and, in the second, the “situation” of artistic creation as well as the reception of works of art. In this context we also introduce a relevant concrete example of the creative artistic process that sheds light on these topics. From this thematic configuration – in the third part – will follow the question of the scope of the phenomenological method as well as suggestions for the possible interdisciplinary development of phenomenology.

Keywords: Genealogy of phenomenology – Edmund Husserl – Prague structuralism – Phenomenological method – Avantgarde

Úvod

Výskum dejín fenomenologického hnutia v stredoeurópskom a východoeurópskom prostredí je v súčasnosti jednou z dynamicky sa vyvíjajúcich oblastí záujmu historikov ideí aj fenomenológov. Výsledky tohto skúmania pomáhajú odkrývať nové súvislosti Husserlovej filozofie a jeho priamych predchodcov a spolupútnikov, ako aj nové vzťahy s paralelne pôsobiacimi filozofickými smermi, a zároveň toto skúmanie prekračuje čisto historiografický výskum.¹ U nás motivuje tento návrat aj skutočnosť,

¹ Spomeňme základné možnosti tohto skúmania: dá sa rozdeliť podľa konkrétnych oblastí, od matematiky, logiky, psychológie až po etiku a estetiku, fenomenológiu možno sledovať vo vzťahoch k filozofickým prúdov alebo školám (novokantovci, husserlovské školy a pod.), kde sa jednotlivé línie riešenia problémov odvíjajú od konkrétnych spoluprác alebo dobových diskusií medzi ich predstaviteľmi. Jednou z možností je skúmať fenomenológiu v kontextoch toho, ako sa vyvíjala v rôznych tradíciách spojených s vlastným kultúrnym, spoločenským a politickým priestorom. Osobitne

že mnohé miesta dobového fenomenologického výskumu nie sú na Slovensku známe a objavujú sa nové možnosti pôsobenia fenomenológie v inšpiratívnej a produktívnej spolupráci s inými disciplínami.

Dôvodov, prečo sa venovať tomuto výskumu, je preto viac a patria k nim aj osobité podmienky filozofického myslenia v našom regióne, z ktorých fenomenológia vychádzala, v ktorých bola zakorenená, ktorými sa inšpirovala, alebo sa s nimi konfrontovala. K formovaniu týchto podmienok prispelo aj pôsobenie dvoch významných krúžkov – Pražského lingvistického krúžku a Pražského filozofického krúžku. Z tejto „situácie fenomenológie“ vyplýva viacero *špecifik*, ktoré sa týkajú tém a oblastí výskumu. Postupne preto predstavíme vybrané príklady pôsobenia a vplyvu medzi štrukturalizmom a fenomenológiou, ktoré sa odvíjajú najmä od koncepcie postoja, konštitúcie a jazyka, ktorým sa budeme venovať v prvej časti textu. V druhej časti na to nadviažeme otázkou recepcie umenia, ktorú v tejto súvislosti rozpracoval Zdeněk Mathauser, a predstavíme aj jeden konkrétny príklad, na ktorom sa dá poukázať na vzájomné pôsobenie medzi fenomenológiou a umeleckou tvorbou. Zároveň si položíme otázku, aké závery z toho vyplývajú pre fenomenologickú metódu a pre interdisciplinárne možnosti fenomenológie v súčasnom diskurze, a tejto téme sa budeme venovať v tretej časti textu.

Možnosti zblíženia: postoj, jazyk, teória vzťahov

Prvá oblasť, ktorou sa budeme zaoberať, vychádza pôvodne z genealógie pražského štrukturalizmu a jeho prienikov s fenomenológiou. Budeme nadväzovať na práce Elmara Holensteina a Davida Hermana,² ktorí sledovali konvergencie a vplyvy medzi oboma smermi, pričom Holensteinov prístup možno označiť za otvorenejší, pretože nachádza niekoľko produktívnych súvislostí, zatiaľ čo Herman identifikuje ich vzájomný vplyv skôr ako čiastkový.

Koncepcie Romana Jakobsona a Edmunda Husserla majú viaceré styčné body, ktoré vychádzajú jednak zo spoločne nastoleného kritického postoja k dobovým (pozitivisticky a kauzálne orientovaným) schémam poznania, jednak sú motivované hľadaním nového prístupu k riešeniu problémov, ktorý má byť nezávislý od vopred daných teórií a interpretácií. Spoločnými oblasťami záujmu, ktoré sa u oboch mysliteľov prekrývajú, sa stávajú pozícia subjektu, jazyka a teória vzťahov, časti a celku, pričom svoju úlohu

stredoeurópskemu a východoeurópskemu výskumu sa venuje organizácia *Central and East European Society of Phenomenology*, ako aj publikácie *Horizon* 5 (1), 2016, *Studies in East European Thought* 69 (1), 2017, *Mervart* (2013) a i. V tejto súvislosti možno spomenúť práce, ktoré vznikli u nás: monotematické číslo časopisu *Filozofia* 61 (1), 2006, ktoré bolo venované slovenskej a českej fenomenológii v stredoeurópskom kontexte, príspevky v *Analecta Husserliana* XXVII (1989) a individuálne štúdie V. Leška, J. Siváka, F. Matejova, V. Bakoša a i.

² Elmar Holenstein je švajčiarsky filozof a lingvista, ktorý okrem iného edične pripravil vydanie prvého dielu Husserlových *Logických skúmaní*. David Herman je americký lingvista, ktorý sa venuje lingvistickej a filozofickej analýze literárnych diel.

tu zohráva aj osobitý dôraz, ktorý kladú práve českí a ruskí štrukturalisti na isté časti Husserlovej fenomenológie – prvé, tretie a štvrté Logické skúmanie (Holenstein 1976, 56 – 58, čes. 100 – 102, Husserl 2010). Prienikov by sa dalo nájsť viac, a to aj v iných kontextoch a neskoršom období, pričom v určitých aspektoch nadobúdajú dominantnejšiu podobu (pri témach, ako sú časové vedomie a intersubjektivita).³ Kritika psychologizmu ako vo fenomenológii, tak aj v štrukturalizme bola len začiatkom skúmania, ktoré sa tematicky rozvetvovalo do viacerých oblastí, vychádzajúc z nového prístupu k subjektívnym priebehom poznania, ktorý nemá za cieľ subjekt eliminovať alebo nahradiť, ale nanovo uchopiť jeho podmienky v súvislosti s procesmi aktívnej a pasívnej konštitúcie, kde majú svoju podstatnú úlohu vedomé aj nevedomé aspekty, a zároveň aj hľadisko druhého subjektu.

Prvú rovinu porovnania, na ktorej sa stretáva štrukturalistický a fenomenologický prístup, môžeme spojiť s pojmom *postoj* (*Einstellung*), respektíve s jeho zmenou. Práve zmena postoja umožňuje, aby sa v jazyku rozvinuli aj jeho neobvyklé funkcie, ku ktorým patrí napríklad poetická funkcia. Vo fenomenológii je postojová tematika rovnako kľúčová, pretože umožňuje prechod od prirodzeného postoja k fenomenologickému, zo sféry neproblémového, známeho, každodenného prežívania a poznania k takej sfére, v ktorej sa otvára pole javenia fenoménov na základe ich spôsobu danosti. Postoj plní v oboch prípadoch podobnú funkciu: premieňa, vymieňa, predstavuje pohľad tým, že vyradzuje z platnosti tézy, ktoré utvárajú prirodzený, bežný postoj. Známy, familiárny postoj sa pritom problematizuje, vzniká potreba začať sa pozerat' iným, novým spôsobom. Holenstein nachádza paralelu medzi pozíciou poézie pri skúmaní jazyka a pozíciou telesnosti v skúmaní fenomenológie. Telesnosť v každodennom živote vystupuje často inštrumentálne, z čoho vyplýva aj inštrumentálny prístup k telu, ktorý prevažuje v teoretických a praktických postupoch. No fenomenologická analýza ukazuje, že telesnosť je oveľa štruktúrovanejšia a komplexnejšia fenomén, ktorý sa prejavuje v podobe takzvaného fyzického (*Körper*) a živého tela (*Leib*). Telesnosť nie je uzavretá vo fyzickom tele a vo funkcii nástroja, ale je výrazom života subjektivity, jej intencií a premien. Tie prekračujú fyziológiu smerom k emocionalite, komunikácii, konaniu, expresivite, tvorbe a pod. Telesná schéma subjektivity sa odvíja od skúsenosti ako paradigmatického východiska vo fenomenológii⁴ – jednak od vnímania predmetu, jednak od skúsenosti druhého, teda intersubjektívnej situácie, čo

³ Porov. Holenstein (1976, 20 a n.), Husserl (2006).

⁴ Ako uvádza Husserl na začiatku *Ideí k čistej fenomenológii a fenomenologickej filozofii I*: „... prirodzené poznanie sa začína skúsenosťou a zotráva v skúsenosti (Husserl 1976, 10, čes. 21). Porov. (Merleau-Ponty 2013).

vytvára rôzne konfigurácie živého a fyzického tela (*Körper im Leib* alebo *Leib im Körper*).⁵

Zmena postoja, ktorá umožňuje, že sa v jazyku rozvíja poézia a že sa pri vnímaní fenomény odhaľujú v spôsobe ich danosti na základe princípu dávania,⁶ je teda zmenou celkového zamerania, zmenou vedomia a apercepcie.

Ďalšou styčnou oblasťou je jazyková konštitúcia sveta, ktorú Jakobson spája s tvorbou viet obsahujúcich subjekt a predikát. To sa napríklad u dieťaťa, ktoré vie povedať anekdotu, prejavuje tým, že sa „vyslobodzuje zo svojej aktuálnej situácie“, dokáže variovať jej kontexty, pozrieť sa na situáciu aj mimo nej samej, zvládnuť ju (Holenstein 1976, 64 – 65, čes. 108 – 109). Možnosť štruktúrovať situáciu, byť v nej zainteresovaný a z odstupu ju vedieť posúdiť, vychádza z konštitúcie, ktorá pracuje so spoludanosťou implicitného pozadia, z ktorého sú vyzdvihované predmetnosti, významové súvislosti a aktivity subjektu. Ak niektoré zo zložiek konštitúcie v subjekte nefungujú, situácia sa prevracia do seba bez možnosti svojho rozvíjania. Zdravé dieťa, napríklad, vidí pred sebou predmety ako príležitosť na hru, usporiadanie, ako prekážku alebo otázku, no dieťa, ktoré má problém zorientovať sa v situácii, nevidí súvislosti, vzťahy ani dôvod konať.

Konštitúcia sveta je konštitúciou vzťahov, súvislostí časti a celku, ku ktorým nám otvára cestu jazyk. Tam, kde dochádza k nefunkčnosti pri používaní slov, napríklad pri afázii,⁷ dochádza aj k rozpadu situácie, respektíve nedochádza k jej konštituovaniu. Ako príklad, ktorý vystihuje jadro tohto problému, možno uviesť fundáciu súvisiacu so vzťahmi opozície, respektíve pólivosti. Opozícia totiž nie je jednoduchým vylúčením jedného vo vzťahu k druhému, ale stáť oproti sebe obsahuje aj prvok zahrnutia – „vylúčená časť opozície je však vo vedomí nevyhnutne spolupritomná... Husserl pre mnohé fenomény, ktoré heglovsky orientovaní filozofi, ako aj istí francúzski štrukturalisti uchopujú pomocou obľúbeného páru ‚prezencia – absencia‘, zaviedol terminologický pár ‚prezencia – aprezenia, prípadne komprezencia‘. Dôraz sa kladie na spoludanosť toho, čo je vylúčené, vo vedomí“ (Holenstein 1976, 83 – 84, čes. 111). Dôvod, prečo je to tak, teda vychádza zo skutočnosti, že ide o opozíciu danú *pre mňa*. Zároveň tento vzťah opozície vo svojej

⁵ Spomeňme skúmanie emocionality, gestikulácie či znakovania – túto oblasť zaujímavým spôsobom preskúmal J. Fulka (2017).

⁶ „... že každý originárne dávajúci názor je zdrojom oprávnenia pre poznanie“ (?) a že „všetko, čo sa nám v ‚intuícii‘ originárne ponúka (takpovediac vo svojej telesnej skutočnosti), treba chápať jednoducho tak, ako sa to dáva, ale takisto len v hraniciach, v ktorých sa to dáva“ (Husserl 1976, 51, čes. 56).

⁷ Afáziou sa zaoberali napríklad vo filozofii M. Merleau-Ponty, v psychopatológii K. Goldstein, ako aj R. Jakobson v rámci lingvistiky, ktorý sa zároveň odvolával na Goldsteinove výskumy. Lingvistika sa zaoberá „jazykom v akcii, jazykom v pohybe, jazykom v stave zrodu i jazykom v rozklade“ (Jakobson 1995, 55), a tak skúmanie porúch odhaľuje problémy pri jazykových operáciách v oblasti kombinácie a kontextualizácie, ako aj selekcie a substitúcie pri usporiadaní znakov (porov. Jakobson 1995, 58 – 59).

sebadanosti pretrváva na pozadí vo vedomí, z ktorého sa dá jeden prvok vyzdvihnúť ako potvrdený a druhý ako negovaný. K tomuto vyzdvihnutiu dochádza na základe obsahových, teda kvalitatívnych momentov. V tomto bode sa Holensteinova analýza prekrýva aj s Husserlovou charakteristikou kontrastu a afektívneho reliéfu pri skúmaní súvislostí pasívnej syntézy a vnútorného časového vedomia (Husserl 1966), ktoré opisujú vyzdvihnutie z pozadia a afektívnu situáciu ako situáciu, pri ktorej sa nerozhoduje takpovediac len podľa kvantitatívnej intenzity afekcie. Afekcie totiž nie sú neutrálne v tom zmysle, že sú súčasťou preferencie, záujmu, pozornosti subjektivity. Tú možno, samozrejme, rozvrhnúť rôzne – napríklad sa podriaďujeme aktuálnemu záujmu, tomu, o čo nám ide, alebo viac priestoru ostane pre neosobné alebo nevôľové zložky, ktoré sa podieľajú na rozvrhovaní horizontu našich aktov a aktivít. Afektívna sila tak môže byť aj výsledkom „veľkosti, sily vyzdvihnutia“, aj výsledkom intenzity záujmu. „Je to predsa *obmena intencionality* ako prúdiaca intencionálna modifikácia... Plnosť, nasýtenie kvality, diferencie v predmetnom obsahu sa konštituuju až v časujúcom prúde intencionálnych obmien. A jednota... *je to, čo afikuje predmet záujmu* vo všetkých svojich vlastných modoch“ (Husserl 2014, 44 – 45). K čomu H. Peucker dodáva, že „len na základe tohto kvalitatívneho rozlíšenia v rámci sféry pasivity vedomia je pochopiteľné, prečo prichádza práve k týmto, a nie k nejakým iným intenciám Ja“ (2008, 6).

Jakobsonova koncepcia vhodne dopĺňa a konkretizuje Husserlovu konštitutívnu analýzu o kontext takzvaných „príznakových a bezpríznakových slov“, slov zužujúcich a rozširujúcich význam, respektíve stojacich v protichodných (pólových) vzťahoch.⁸ Jakobson si totiž všimol, v akých vzťahoch vystupujú slová ako malý a veľký, blízko a ďaleko, nový a starý, úzky a široký a pod. Pri polarite v rovine fonetiky pri dištingtívnych príznakoch poukazoval na rozdiel ako kontrast a protiklad ako opozíciu (Jakobson 1991, 209). Holenstein sleduje, ako L. S. Vygotskij a Eva V. Clarková zase skúmali genézu osvojovania takých slov ako predtým a potom či zajtra a včera, ktoré sa nenachádzajú v neutrálnom, ale v hierarchickom postavení, resp. vo vzťahu následnosti. Ako sme spomínali, opozícia slov nie je len exklúziou, no nie je ani neutrálnym vymedzením. To sa ukazuje napríklad v týchto vetách: „Gerda má k Franzovi rovnako *blízko* ako k Jozefovi“ a „Gerda má k Franzovi rovnako *ďaleko* ako k Jozefovi“, kde vystupuje prvý vzťah ako bezpríznakový, pretože bez ďalších informácií nemožno určiť, o aký vzťah ide, no druhý prípad napovedá, že vzťah nebude až taký osobný (Holenstein 1976, 69, čes. 113). Holenstein používa príklady viacerých viet, aj takých, kde opozícia funguje inak v priestorových a inak v personálnych vzťahoch. Práve tieto špecifiká vyplývajú

⁸ Bezpríznakové slová sa v jazyku dieťaťa vyskytujú ako prvotné, až neskôr dochádza k používaniu príznakových slov. Pri poruchách, ako je napríklad afázia, zase dochádza k narušeniu tvorby alebo porozumenia príznakovosti a naopak, k preferencii používať bezpríznakové slová, respektíve k ich zamieňaniu alebo ambivalencii (Holenstein 1976, 68 – 73, čes. 112 – 117).

z obsahovej a kontextovej analýzy ich aktívneho používania, učenia, alebo v prípade porúch ich zlyhaní.

Holenstein tak uzatvára pozorovanie súvislostí medzi pražským štrukturalizmom a fenomenológiou potvrdením ich afinity v podobe jedinečnej konfigurácie vzťahov medzi látkou a formou ako dynamického systému, založeného na „kvalitatívnych obsahových determinantoch“ (Holenstein 1976, 74 – 75, čes. 119).

Doplníme k tomu ešte analýzu Davida Hermana, ktorý v nadväznosti na Holensteina upozorňuje na možnosti zblíženia fenomenológie a pražského štrukturalizmu, hoci ich identifikuje skôr ako čiastočné alebo jednorazové a jeho postoj je v tomto smere menej „entuziastický“. Nachádza viaceré oblasti, kde sa oba smery rozchádzajú, no nakoniec konštatuje, že mali spoločný záujem nielen o pozitivistickú kritiku, ale vďaka Gustavovi Špetovi prišlo aj na dôležité „obmieňanie“ metód a výmenu ideí smerom od fenomenológie k pražskému štrukturalizmu (Herman 2014, 121).⁹ Styčné body sa týkajú literárneho diela a Herman identifikuje vplyv a význam analýz Romana Ingardena v tom, že vyzdvihuje skúmanie, „ktoré berie zároveň do úvahy text i kontext, štruktúru i funkciu“, a až to „môže poskytnúť skutočný vhľad do umeleckého literárneho diela“ (Herman 2014, 128).

Reverzibilný vzťah fenomenológie a umenia

Motívov, ktoré obojsmerne prechádzajú medzi fenomenológiou a pražským štrukturalizmom, je viacero, a špecifickým spôsobom sa dotýkajú problému danosti, umeleckého diela či estetickej funkcie (M. Jankovič, F. Vodička, P. Blažíček a i.). Samostatnou témou by v nadväznosti na Mukařovského bola problematika „sémantického gesta“.¹⁰ V nasledujúcej časti nadviažeme na analýzu literárneho diela, a to exemplárnym prípadom tvorivého prieniku s fenomenológiou, ktorý prinášajú analýzy Zdeňka Mathausera. Na viacerých príkladoch vzťahu avantgardného umenia, fenomenologických analýz a tém (napríklad ruského formalizmu, kubofuturizmu, a to najmä v súvislosti s poéziou, ale aj s výtvarnými dielami) totiž Mathauser ukazuje, ako sa v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia v mnohom moderné i avantgardné umenie a fenomenológia „sprevádzali“, boli v rôznych aspektoch „obdobné“, „zvrtné“, reverzibilné vo svojom pôsobení.

V texte *Česká a ruská avantgarda a jejich filosofický průvodce* si Mathauser ako prvú spoločnú oblasť všima apsychoizmus, kritický postoj voči relativizmu pri interpretácii poznávania, vnímania či správania, zato sa rozvíjajú pokusy hľadať nový spôsob pri zobrazovaní a slovesnej tvorbe, ktoré sa odchyľovali od naturalistického či

⁹ Herman zakladá svoju analýzu na Ingardenovej práci *Umelecké dielo literárne* a na prácach F. Vodičku. K súvislostiam okolo vplyvu G. Špetu porov. aj Holenstein (1976, 15).

¹⁰ V našom kontexte sa tejto téme venoval M. Lipták (2007; 2013, 37, 173 a n.).

empirického popisovania a psychologizujúceho pociťovania. Mathauser sa opakovane zaoberá fenomenologickou metódou, respektíve opisuje *metodické gesto*, ktoré sa skrýva v pozadí týchto iniciatív a „v ktorom je i nárok na výkon myslenia, i pokora voči myslenému“ (2006, 137, porov. aj 1999, 75, 80).

Toto metodické gesto zasahuje viacero rovín – týka sa jednak vzťahu k vnútorným, subjektívnym procesom, intencionalite vedomia, odhaľovaniu toho, čo je implicitné, jednak dochádza k zásadnej zmene v prípade štatútu reality, ktorý sa vo fenomenológii problematizuje. Noeticko-noematická korelácia, región čistého vedomia ako rezíduum fenomenologickej redukcie potom predstavuje základnú pôdu poznania. Ak Husserl hovorí, že treba vyradiť generálnu tézu sveta, vyrovnat' sa s naivnosťou prirodzeného postoja vrátane vedenia, ktoré z neho vychádza, a že prvou oblasťou fenoménov je to, o čom nemáme mať vopred nijakú mienku danú zvonka, teda prvou oblasťou fenoménov je to, čo je nám vlastne nezrozumiteľné,¹¹ podobne ani moderné a avantgardné obrazy a texty nemajú¹² odkazovať na realitu spočívajúcu mimo nich samých (reprezentovať, symbolizovať či ilustrovať), ktorá by pomáhala vysvetľovať to, aký je ich zmysel. Takéto „prečiarkovanie“ či „vypínanie“ reality sa teda deje aj v umení, kde k nemu dochádza v texte alebo na obraze. Mathauser si vyberá ako jeden z príkladov báseň Fráňu Šrámka *Splav* (1916), ktorá postupne prechádza od sna o stretnutí zamilovaných cez reflexiu vzťahu dvoch ľudí až k predstave „spomienky na stretnutie, *keby k nemu došlo*“. V básni sa teda „aj zhŕňa, aj vlastne odvoláva, *splavuje* všetko predchádzajúce, odníma z neho modus uskutočnenia – a sme opäť v tom istom fenoméne: nikde nie je jediné slovo dokladajúce stretnutie skutočné!“ (Mathauser 2006, 141) Namiesto faktickej pociťovania alebo okolností, za akých k stretnutiu dochádza, ktorým by mal podliehať jeho zmysel, sa – naopak – zmysel udalosti „uvoľňuje“, oslobodzuje a odhaľuje vo svojej čistej podstate.

Zastavme sa ešte pri výkone metodického gesta. Mathauser používa viacero jeho obmien: uvádza napríklad pojem vykoľajenia, „odsávania“, odčítavania, všíma si dynamiku kladenia významov v diele a ich odvolávania, môže ísť aj o situácie, pri ktorých sa stretávajú protichodné aspekty, rôzne tendencie, ktoré na seba narážajú, alebo sa križujú. Čo takýto postup spôsobuje? Ide o redukcie, ktoré pôsobia v rovine vnímania, ale následne aj o rozdiel medzi rôznymi druhmi, štatútmi predmetností – vecou a obrazom (artefaktom) –, na ktorý sa zameriava špeciálny výkon neutralizácie, takzvanaj neutralitnej modifikácie. Výhodou umeleckého diela, respektíve umeleckej situácie je, že namiesto kroku „izolovania“, ku ktorému dochádza vo fenomenologickej redukcii, keď odoberáme, čo k danosti veci nepatrí, môže byť, naopak, táto metóda

¹¹ Porov. napríklad Husserl (2002, 482).

¹² Ani v rovine znázorňovania, ani interpretovania.

sériou viacerých krokov (redukcií) vedúcich ku „komplexnosti“, variabilnosti, ktorú môže rozvinúť práve situácia diela (Mathauser 1999, 39, 40).

Na rozdiel od predchádzajúceho príkladu z prvej časti tohto textu, ktorý zachytával vzťah medzi Jakobsonom a Husserlom, ktorý sa odvíjal najmä od *Logických skúmaní*, u Mathausera nachádzame okrem iného širší fenomenologický záber. Orientuje sa najmä na eidetiku *Idei*,¹³ teda možnosti eidetickej redukcie, hoci sa na ňu ani neobmedzuje v prípade širšieho využitia fenomenologickej epoché. Z toho vyplývajú dve tendencie, ktoré sa stretávajú v úsilí primerane zachytiť oblasť javenia fenoménov. Táto cesta uberania z reality vedie k poznávaniu v rámci čistej sféry podstat (v umení takisto k abstrakcii, absencii, „tichu“ a pod.), čoho cieľom je odkrývať skutočný, „absolútny“ zmysel, ktorý je v bežnom živote i v teórii zakrytý nánosmi poznatkov, zvykov niečo tak a tak vnímať, určení, ktoré mu pripisujeme. Je tu však stále prítomná aj výzva fenomenológie vrátiť sa späť k veciam samým, ktorú Mathauser spája so záujmom o takzvanú „vecnatosť“ v umení, so snahou ísť až na „dreň entít“ (Mathauser 2006, 149), viazanosťou na predmet v jeho vlastnom javení, a teda aj v jeho rôznych podobách. Toto vyprázdňovanie, odoberanie z reality, je preto len zdanlivou negáciou¹⁴ a pôsobí skôr ako otváranie nových možností skúmania. Výkon, technika, prax metódy vo fenomenológii a estetická skúsenosť sa tu vhodne dopĺňajú.¹⁵

Pri treťom príklade tohto textu, ktorý nadväzuje na teoretickú a recepčnú časť, chcem poukázať na možné vzájomné pôsobenie medzi fenomenológiou a tvorbou v umení. Podoby istej tvorivej negácie, ktoré sú kritickou reakciou na spredmetňovanie, objektivizovanie, pričom však nevedú k úplnému vyprázdneniu, ničote, ale skôr uvoľňujú akúsi dynamiku prázdna, totiž využije aj umenie nasledujúceho obdobia. Ako sa s týmto vyprázdňovaním vyrovnávajú umelci vo svojej konkrétnej tvorbe, možno sledovať – hoci so svojbytným a kritickým prístupom k modernému a avantgardnému umeniu, ako aj s časovým posunom do posledných desaťročí 20. storočia – v koncepciách slovenských umelcov, ako boli Filko, Zavarský a Laky. Teoretik umenia Daniel Grúň súhrnne opisuje ich tvorbu ako videnie čistých očí, tvorbu čistého

¹³ Spoločné prieniky v eidetike nachádza aj Hostenstein (1976, 44 a n.).

¹⁴ Ako hovorí Husserl: „Vlastne sme nič nestratili, ale získali sme celé absolútne bytie, to, aby sme správne rozumeli, v sebe skrýva všetku svetskú transcenciu, ktorú v sebe ‚konštituuje‘“ (Husserl 1976, 107, čes. 94).

¹⁵ G. Černavin a A. Jampol'skaja poukazujú na paralely medzi „fenomenologickou praxou a praxou ostranenia“, ozvláštnenia, defamiliarizácie, „technikou“ umenia u Šklovského. Celkovo sa dá povedať, že „Husserl nazýva estetickým vedomím alebo ‚estetickou intuíciou‘ zameranie na spôsob javenia, čo je v ‚blízkom vzťahu‘ (*nahe verwandt*) s fenomenologickou intuíciou“. Pritom možno sledovať nielen zmenu postoja od toho, „čo“ sa javí, k „ako“ javeniu, ale aj potrebu opätovného návratu k onomu „čo“, resp. osciláciu medzi „čo“ a „ako“ javenia. V tejto súvislosti autori ukazujú, že „toto preblikávanie (*flickering*) postojov hrá kľúčovú rolu vo fenomenologickom obohatení zmyslu (*Sinnbereicherung*)“ (Černavin, Yampolskaya 2019).

umenia – vystavený biely priestor ako výsledok krajnej redukcie (Grúň 2019, 628 – 629). To, čo je v týchto inštaláciách bielych plôch intenzívnejšie prítomné ako v predchádzajúcich umeleckých iniciatívach pracujúcich takisto s bielymi plochami, je (popri tom, že sa odpúťavali od zaužívaných schém vnímania, do ktorých nás tlačí faktická, doslova fyzická realita) aj dôsledné „preverovanie“ sociálnej reality. Sproblematizovanie familiárnej intersubjektívnej situácie vedie k odhaleniu jej neprehľadnosti. Intenzívnym i skrytým spôsobom totiž do nej zasahujú ideológie, sociálno-politické schémy, skúsenosti manipulácie, kontroly prejavu, neslobody aj traumy vojnových konfliktov.¹⁶ Gesto umelca ako cezúra faktického časopriestorového a sociálneho sveta vyúsťuje do bielych plôch, ktoré sú, naopak, otvorené, slobodné a variabilné (Grúň 2020).

Podoby metódy v spolupráci medzi fenomenológiou, štrukturalizmom a umeleckou tvorbou

V troch príkladoch, ktorým sme sa venovali, sa objavovali rôzne akcenty spolupráce a stupne explicitnosti, respektíve nepriamosti vzťahu medzi fenomenológiou na jednej strane a štrukturalizmom (Jakobson), avantgardou a jej analýzou (Mathauser) a umeleckými iniciatívami na druhej strane (Filko, Zavorský, Laky). Tieto konvergencie nevyhnutne nastoľujú aj otázku hraníc a metódy spoločnej platformy. Fenomenologická metóda tu bola prítomná pri zmene postoja i „metodickom geste“, no pozrime sa na túto metarovinu, postavenie fenomenologickej metódy ešte raz. Keďže vychádzame z fenomenologickej filozofie, otázka metódy je od začiatku kľúčová. No zároveň aj v samom fenomenologickom hnutí možno pozorovať, že prináša viacero odpovedí, respektíve podnecuje viacero stratégií. Pri fenomenologickej redukcii je dôležité východisko, úvodná otázka, ktorá si potom vyžaduje príslušné metodologické riešenie, a to otvára príslušné fenomenologické pole javenia fenoménov a odhaľovania modov ich daností (napríklad v matematike, psychológii, etike alebo estetike).¹⁷ Fenomenológia (v rámci takzvanej filozofickej epoché) má za cieľ skúmať predpoklady, schémy, anticipácie či viery, ktoré patria k prirodzenému postoju, respektíve aj k vedeckému postoju, ktorý sa na ňom zakladá. Redukcia umožňuje postaviť sa mimo generálnej tézy sveta, nebrať ju do úvahy, no pozrieť sa na to, o akú danosť v tom-ktorom prípade ide, v akom skúsenostnom rámci sa nachádza príslušné pole (región) skúmania. Fenomenológia sa vracia k otázke metódy aj na záver svojho skúmania v takzvanej fenomenológii fenomenológie, v radikálnej sebareflexii, ktorá

¹⁶ Tieto faktory boli spoluprátomné v celom umení 20. storočia, no v prípade spomínaných umelcov prevažuje scitlivenie na jednotlivé aspekty sociálnej reality ako reakcia na dlhodobú nemožnosť slobodnej tvorby.

¹⁷ Porov. Loidolt (2020), Zahavi (2019). Ako upozorňuje Zahavi v texte o hraniciach *epoché*, pre ďalšie aplikácie fenomenológie, ktoré nemajú výlučne filozofický záber, možno pracovať len s istým rámcom fenomenologickej metódy (spomeňme napríklad etnológiu).

rieši problém založenia samotnej fenomenológie. Inými slovami, komplexnosť metodologickeho prístupu vo fenomenológii vhodným spôsobom vyjadruje pojem „responzivnosti“, ktorý otvára možnosti rôznych ciest a špecifických akcentov fenomenologickeho prístupu – od čisto deskriptívneho až po protonormatívny,¹⁸ od užšieho (napríklad estetického) až po širšie, transcendentálne uvažovanie, inými slovami od prístupu aplikovaného v skúsenostnom poli až po prístup zameraný na vnútorné otázky filozofie, respektíve fenomenológie samej.

V našom príklade sa metodická stratégia bezpredsudkovosti, redukovania, kritiky, premeny prirodzeného postoja či sprítomnenia fenoménu v primárnom popise¹⁹ využívali pri odhaľovaní konštitutívnych vrstiev jazyka (poézie, príznakových a bezpríznakových slov) a spôsobov zobrazovania (desymbolizácia, redukcia na biely priestor). Podľa Zdeňka Mathausera, ktorý sleduje vzťah susedstva fenomenológie a umenia, je ich vzájomná interferencia veľmi funkčná, no nemožno ju ani preceňovať a zbytočne racionalizovať, skôr „dobře pochopená fenomenológia sa nachýľuje k lepšiemu chápaniu poézie (i vizuálneho umenia, J. V.) – a naopak“ (Mathauser 2006, 101). Mathauser hovorí o vzťahoch reverzibility, zvrtnosti (2006, 145 – 158, 85), teda že fenomenológia poskytuje vhodné metodické postupy a umelecká tvorba zase exemplárnosť, špecifickú rovinu skúsenosti umeleckého diela a vhodnú oblasť fenoménov (sem by sa dala zaradiť aj tvorba troch slovenských neoavantgardných umelcov). Toto opakované prehlbovanie metodologickeho uvažovania, ktoré nachádzame u Mathausera, sa dá spojiť práve s tým, čo sme označili za *responzívny* charakter metódy. Herman používa skromnejší koncept obmieňania tematiky medzi fenomenológiou a štrukturalizmom, uvedomujúc si rozdielne pole pôsobenia oboch prístupov. Vznikajú tak prirodzené prieniky v jednotlivých témach, no tie majú svoje hranice, ide teda len o čiastkové stretnutia. Hostenstein, ktorého teoretická analýza je zase otvorená pre vzájomnú interferenciu, opisuje *heuristickú* spoluprácu a nachádza viacnásobné dopĺňanie, vyplývajúce z konkrétneho dobového riešenia filozofických a lingvistických otázok.

¹⁸ Ako na to upozorňujú B. Waldenfels a S. Loidolt pri svojom uvažovaní o ďalšom uplatnení fenomenologickej metódy napríklad v politickej a právnej teórii: „Kritická práca, ktorú môže fenomenológia spraviť napríklad pri uvažovaní o otázke rovnosti a emancipácie, teda spočíva v tom, že ich nebude chápať ako abstraktné normatívne pojmy (čo by motivovalo určitú kritiku zvonka), ale že bude demonštrovať a analyzovať ich základný význam na skúsenostnej, niekedy protonormatívnej rovine“ (Loidolt 2020). Porov. aj D. Zahavi (2019). K možnostiam redukcie pri skúmaní hraničných fenoménov porov. napr. J. Vydrová (2015).

¹⁹ P. Rezek, opierajúc sa o W. Biemela, používa takzvaný primárny popis: privolať fenomén k nahliadnutiu. Tento opis sa týka odkrývania, odhaľovania skôr než toho, čo je dané (a čo je doménou sekundárneho popisu). Porov. Rezek (2010, 14 a n.).

Čo majú navyše tieto prieniky spoločné, je aj ich lokalizácia v regióne spätom s osobitným vzťahom k určitej myšlienkovkej tradícii.²⁰ Práve tieto špecifiká naznačujú, kde môže pôsobiť fenomenológia v produktívnej spolupráci s inými disciplínami a kultúrnymi tradíciami a prečo sa skúmanie kontextu štrukturalizmu, fenomenológie a umeleckej tvorby v našej oblasti objavuje ako inšpiratívna téma, ktorá prekračuje čisto historiografický záznam alebo „vnútro-filozofický“ problém.²¹ Zároveň to poukazuje aj na nové možnosti fenomenológie, ktorá, pokiaľ sa nezvrhne „na epigónstvo singulárnych stanovísk“, bude môcť pokračovať ako taký pohyb, ktorý bude zdrojom „pôvodnej hybnej sily, schopnosti mobility a flexibility... plodný fenomenologický výskum môže kreatívne oživiť už zavedenú vedeckú prácu, pričom ju bude zároveň poháňať vpred k novým otvoreným horizontom“. Túto potenciú a stratégiu nachádza práve vo vzťahu fenomenológie a estetiky Hans Rainer Sepp (2010, xxvii – xxviii).

Záverom tohto pohľadu do genealógie fenomenológie v stredoeurópskom priestore teda je, že prieniky fenomenológie a pražského štrukturalizmu túto stratégiu v minulosti overili, a takisto tým pripravili inšpiratívnu pôdu pre fenomenológiu a nové možnosti skúmania a spolupráce s oblasťou umeleckej tvorby.

Literatúra

- Horizon* (2016): *Studies in Phenomenology. Special Issue: Traditions and Perspectives of the Phenomenological Movement in Central and Eastern Europe*, 5 (1).
- Filozofia*, 61 (1), 2006, monotematické číslo k téme fenomenológie.
- FULKA, J. (2017): Ruce a svět: Merleau-Ponty, gesto a znakový jazyk. *Studie z aplikované lingvistiky*, (1), 43 – 52.
- GRŮŇ, D. (2019): Úvaha o chýbaní. Biele práce Stana Filka a Mladena Stilinovića. In: *Oskár Čepan a výtvarné umenie*. VŠVU a Slovart, 624 – 637.
- GRŮŇ, D. (v tlači, 2020): Notes of a Belated Viewer. Revisiting White Space in White Space by Stano Filko, Miloš Laky and Ján Zavarský. In: *White Space*. Kontakt. The Art Collection. Vienna: Schlebrücke Editor.
- HERMAN, D. (2014): Význam knihy *Das literarische Kunstwerk* Romana Ingardena pro českou literární teorii. In: O. Sládek (ed.): *Český strukturalismus v diskusi*. Brno, 120 – 128.
- HOLENSTEIN, E. (1976): *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik. Plädoyers für eine strakturale Phänomenologie*. Suhrkamp Verlag.²²

²⁰ Mathauser v súvislosti s Mukařovským, Ingardenom a Losevom uvádza, že každý z nich „bol pôvodom spojený s jednou zo slovanských krajín a s tou či onou národnou tradíciou. Zároveň však všetkých troch oslovil všeobecný a veľmi perspektívny prúd filozofického myslenia, Husserlova fenomenológia. Rozdielny však bol spôsob súžitia každého z nich s fenomenológiou“ (Mathauser 1999, 74).

²¹ „Spolupráca sa nemá realizovať ako vnútro-fenomenologický alebo vnútro-filozofický dialóg, ale mala by zahŕňať iné disciplíny a medzikultúrnu výmenu“ (Sepp 2010).

²² Kapitola z Holensteinovej knihy *Pražský strukturalismus jako odnož fenomenologického hnutí* vyšla v českom preklade v knihe O. Sládek (ed.) (2014): *Český strukturalismus v diskusi*. Brno, 100 – 119. Tam, kde sa nemecký a český text prekrývajú, odkazujeme na obe vydania.

- HUSSERL, E. (2002): *Zur phänomenologischen Reduktion. Texte aus dem Nachlass (1926 – 1935)*. Zost. S. Luft. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- HUSSERL, E. (1976): *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. I. Halbband. Hrsg. K. Schuhmann. Den Haag: Martinus Nijhoff (čes. preklad A. Retová, P. Urban. Praha: Oikoymenth 2004).
- HUSSERL, E. (1966): *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanskripten, 1918 – 1926*. Hrsg. M. Fleischer. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- HUSSERL, E. (2010): *Logická zkoumání III/1*. Zkoumání k fenomenologii a teorii poznání. Praha: Oikoymenth.
- HUSSERL, E. (2014): *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik (Texte aus dem Nachlass 1908 – 1937)*. R. Sowa – Th. Vongehr (eds.). New York: Springer. (Husserliana 42).
- CHERNAVIN, G., YAMPOLSKAYA, A. (2019): ‚Estrangement‘ in aesthetics and beyond: Russian formalism and phenomenological method. *Continental Philosophy Review*. Springer Netherlands. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11007-018-9454-8>.
- JAKOBSON, R. (1991): *Lingvistická poetika*. Bratislava: Tatran.
- JAKONSON, R. (1995): *Poetická funkce*. Nakladatelství H&H.
- LIPTÁK, M. (2007): Čítanie v nápodvedách. *Ostium*, 3 (4).
- LIPTÁK, M. (2013): *Možnosti umeleckej kritiky: Fenomenologická analýza*. Tmava: Filozofická fakulta TU.
- LOIDOLT, S. (v tlači, 2020): Order, Experience, and Critique. The Phenomenological Method in Political and Legal Theory. *Continental Philosophy Review*.
- MATHAUSER, Z. (1999): *Estetika racionálneho zrení*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- MATHAUSER, Z. (2006): *Básnivé nápodvedy Husserlovy fenomenologie*. Praha: Filosofia.
- MERLEAU-PONTY, M. (2013): *Fenomenologie vnímání*. Preklad J. Čapek. Praha: Oikoymenth.
- MERVART, J. (2013): Filozofický časopis medzi stalinismem a normalizáci. *Filozofický časopis*. 60 let Filozofického časopisu, mimoriadne číslo, 1.
- PEUCKER, H. (2008): Die Grundlagen der praktischen Intentionalität. Ein Beitrag zu Husserls Phänomenologie des Willens.[online]:
URL:<http://www.dgphil2008.de/fileadmin/download/Sektionsbeitraege/13-2_Peucker.pdf>.
- REZEK, P. (2010): *Tělo, věc a skutečnost. V umění šedesátých a sedmdesátých let*. Praha: Jan Placák – Ztichlá klika.
- SEPP, H. R. (2010): Preface. In: H. R. Sepp, L. Embree (eds.): *Handbook of Phenomenological Aesthetics*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.
- Studies in East European Thought* 69 (1), 2017.
- VYDROVÁ, J. (2015): Phänomenologie in den Abwandlungen der Reduktion und in der Fragestellung nach den Randphänomenen (der Geburt und des Todes). *The Yearbook on History and Interpretation of Phenomenology 2015: New Generative Aspects in Contemporary Phenomenology*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 75 – 87.
- ZAHAVI, D. (2019): Applied phenomenology: Why it is safe to ignore the epoché. *Continental Philosophy Review*. Springer, 1 – 15. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11007-019-09463-y>.

Tento text vznikol na Filozofickom ústave SAV v Bratislave ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA č. 2/0110/18.

Jaroslava Vydrová
 Filozofický ústav SAV
 Klemensova 19
 813 640 Bratislava
 e-mail: jaroslavavydrova@gmail.com
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6046-0074>